

על מטה־היסטוריה והשואה

גרשון גרינברג

המחלקה לפילוסופיה ודת, אמריקן יוניברסיטי, וושינגטון הבירה

תחילה אני מבקש להבהיר כיצד אשתמש כאן במושג "מטה־היסטוריה" (או "מטה־נרטיב"), שכן אינני משתמש בו במובן שהוא משמש אצל יעקב רוזנהיים, פרנץ רוזנצווייג או יצחק ברויאר. אצלי מתייחס המושג לתהליך ליניארי בזמן מקודש, מבריא עד גאולה. הוא מגשר בין "עליונים" (שמים) ל"תחתונים" (ארץ), בין מה שמעבר לזמן ולמרחב לבין מה שבתוכם - בלי שאלה יכלו את אלה ובלי שייודע התוכן הפנימי של הקורלציה. הממד הטרונסצנדנטי של המושג פירושו שהוא מאחד את כל ענפי היהדות וכולל גם אי־נמנעות, המלמדת על רציפות. הוא מתאפיין במוטיבים כמו ברית, התערבות אלוהית וגאולה משיחית. עם זאת, אוצר המילים של הנרטיב המיתי־היסטורי של המושג משתנה, והוא כולל מונחים כמו נצחיות לעומת זמן, ותבונה לעומת התגלות. דיוני מבוסס על שתי הנחות יסוד:

א. המטה־היסטוריה או מטה־נרטיב ליוו את תפיסתו העצמית של עם ישראל מאז ימי המקרא. היעדרם הבולט כיום מבטל צורת ביטוי חשובה של הקדוש ומונע תקווה בעתיד.

ב. נרטיבים של השואה בזמן אמת חיוניים לניסוחים עתידיים - מטעמים של היסטוריה, רציפות ואוטנטיות, וכן בגלל החוב למי שחיברו אותם בעיצומה של הטרגדיה.

לנושא המוצג שני היבטים, ואלו הם:

א. המורשת של תודעה מטה־היסטורית בזמן אמת במהלך השואה היא מורשת משתנה ושברירית. באופן ספציפי, המאפיין האפוקליפטי של אותה מורשת השאיר את המטה־היסטוריה עצמה במתח. המאפיין הציוני הדתי, המבוסס על הארץ, ומאפיין דעת התורה של אגודת ישראל הוציאו מכלל אפשרות כל ניסוח מטה־היסטורי אחר. צורות יהדות שלא הגיבו בזמן אמת לשואה - כלומר היהדות הרפורמית, הקונסרווטיבית והרקונסטרוקציוניסטית - הותירו מורשת חלולה.

ב. המצב הסתבך משום שהמטה היסטוריה הוסתרה במידה רבה בימי השואה והוחלפה במחקר האקדמי ובתרבות העממית על ידי מי שמכונים (שלא בצדק) תיאולוגים "פוסט־שואתיים", ומשום שבדיוני החרדים לאחר המלחמה הייתה התעלמות כמעט מוחלטת ממנה. כלומר, פיתוח המורשת השתבש על ידי מערכת חשיבה על השואה שהיא עצמה הופרדה ממציאותה של אותה קטסטרופה באמצעות הזמן ושינויי התודעה. מערכת החשיבה על השואה אינה עוסקת בשואה כשהיא לעצמה אלא בשואה מזווית הראייה של המציאויות החדשות שנוצרו אחריה.

במאמרי אציג את המצב כפי שהוא בעיניי, באמצעות תיאור המורשת של ימי המלחמה. אני סבור שהדרך הטובה ביותר להבין מורשת זו היא להציבה לעומת קודמתה, ולפיכך אפתח בביטויים מטה־היסטוריים מייצגים של התקופה המאוחרת שלאחר האמנציפציה. לבסוף אמנה כמה רעיונות שישמשו מצע לבניית מטה־היסטוריה מקפת.

מטה־היסטוריות שלאחר האמנציפציה

המטה־היסטוריה היהודית המודרנית נולדה מתוך המרווח האינטלקטואלי הצר שבין כניסת הקהילה היהודית לאירופה של הנאורות לבין הקהילה כפי שהתקיימה קודם אותה כניסה. עם עקרונותיה נמנו העקרונות האלה: (א) התקדמות היסטורית פוזיטיבית; (ב) נוכחותם של מוסר טבעי ותבונה; (ג) תפקידו ההיסטורי העולמי של עם ישראל, במיוחד מבחינה מוסרית; (ד) הבאת הגאולה באמצעות מאמץ אנושי. בשלוש הדוגמאות שיובאו להלן, הלקוחות מאמצע המאה התשע־עשרה, בולטת ההתייחסות לקהילה ההלכתית (שאלו אשר היה הראשון שכינה אותה "אורתודוקסיה"). אכן, קהילה זו נתפסה כבעלת תפקיד חשוב בקידומו של המטה־נרטיב.

סלומון לודוויג שטיינהיים

חיבורו של שטיינהיים, *Die Offenbarung nach dem Lehrbegriffe der Synagoge*, התמקד ביחסים האנטיתטיים שבין ההתגלות מחד גיסא לבין התבונה וההיסטוריה מאידך גיסא. ההיסטוריה היהודית בזמן ובמרחב, טען שטיינהיים, תתאים את עצמה בהכרח להתגלות - ואילו שאר העולם יתאים את עצמו בסופו של דבר לעם ישראל. הרציונליזם שייך לעולם הפגני - על אליו שהתפתחו על פי דפוסים אנושיים ועל תפיסותיו בדבר נצחיות העולם והדטרמיניזם הסיבתי. הפילוסופיה האידיאליסטית, שלפיה האל שייך לאפיסטמולוגיה האנושית, הייתה תוצר לוואי של הפגניות. ההתגלות החלה במקום שבו הסתיימה התבונה ובמקום שבו היא נסוגה מפני אמתות האחדות האלוהית, החירות והבריאה. ההתגלות פרצה אל תוך ההיסטוריה היהודית ומשכה אליה את הנפש הקולקטיבית של ישראל (גם אם לא תמיד בצורה מודעת). ההיסטוריה של ישראל התאימה את עצמה להתגלות בהתקדמה (במונחיו של יוהן גוטפריד פייכטה) מילדות לנעורים, להתבגרות ולבגרות - כלומר דרך שלבים של קיום מצוות, התנגדות להנהגה, מאמצי הרבנים להציג את ההתגלות בצורה רציונלית, ולבסוף - הערכת ההתגלות וקיום המצוות והערכת הנאמנות למשפחה. הפגניות (שהנצרות עתידה הייתה להיגרר לתוכה) והרציונליות סופן להיעלם, ואילו ישראל יקצור את פרות ידיעת האל בקרב האומות וינוע לעבר ממלכה תיאוקרטית של צדק, אהבה, וחופש המחשבה והמצפון. האנושות

כולה עורגת אל יעד זה, ובסופו של דבר יזכה המין האנושי "לראות בעיניו את אור האל" - ה"מטה" שההיסטוריה כולה נעה בהכרח לקראתו.

המטה-היסטוריה או מטה-נרטיב של שטיינהיים היו כרוכים אפוא בתהליך אורגני של התפתחות אנושית - מהחושניות הפגנית אל המוסר היהודי ואל ממלכה המתמקדת בחופש; ובסופו של דבר, בסתירה בין ההתגלות לתבונה תיטה הכף לטובת ההתגלות.

סלומון פורמסטכר

המטה-נרטיב של חיבורו של פורמסטכר, *Die Religion des Geistes*, תיאר את הקרבה ההולכת ומתהדקת בין נפש העולם, שהיא תכונתו של אלוהים, לבין התודעה האנושית הממוקדת בעם ישראל. ברבות הימים עתיד התהליך להתפשט מישראל לעולם כולו. אלוהים היה רוח צרופה. בתכונתו כנפש העולם התקיימו הטבע והרוח בדו-קיום מאוזן. האזיון הזה הוחדר לתוך האורגניזם של העולם כולו, ובפרט לתוך האדם. האדם, בהיותו התגלות כוחה של נפש העולם, היה יכול להיות מודע לאזיון שבתוכו. כך התרוממה הנפש מעל לטבע והתאפשרה ההעדפה המתמדת של הרוח על פני הטבע. המטה-היסטוריה התגלמה בתהליך האינקלוסיבי של הפיכת הטבע לרוחני. במסגרת היהדות, התהליך הזה עבר מהתקופה ה"אובייקטיבית" (מהאבות אל הנביאים, בסימן ההתגלות); אל התקופה ה"סובייקטיבית-אובייקטיבית" של חז"ל, שהחלו למשוך את ההתגלות אל תחום הזמן וההיגיון; אל התקופה ה"אובייקטיבית-סובייקטיבית" של ימי הביניים, שבה צמצם הפולחן את הסובייקטיביות; ולבסוף אל התקופה ה"סובייקטיבית" של משה מנדלסון וחסידיו, שמשכו את ההתגלות אל תחום התבונה. ההיסטוריה היהודית, בתיווך הנצרות בארצות הצפוניות והאסלאם בארצות הדרומיות, סיפקה לדתות הפגניות את היכולת לשאוף ולחתור לרוחניות.

במטה-נרטיב של פורמסטכר הייתה אפוא התאמה הולכת וגוברת בין נפש העולם לבין ההכרה האנושית, התבונה. האדם (ולא אלוהים או הטבע) הוא שיצר את החירות ואת השלמות המוסרית, הסובבות סביב ההתגלות של עם ישראל שהפכה לתבונת. ככל שנפש העולם היא ממשות אולטימטיבית, כן התהליך (לרבות הקליטה הגוברת של ההתגלות) בלתי נמנע. בסופו של דבר ייעשה הטבע רוחני ויבואו ימות המשיח.

דוד איינהורן

חיבורו של איינהורן, *Das Princip des Mosaismus*, הציג מערך יחסים משולש בין ההתגלות, ההיסטוריה והתבונה. במערך זה, ההתקדמות ההיסטורית אפשרה לתבונה להתקרב יותר ויותר אל ההתגלות. נקודת המוצא של איינהורן הייתה מושג הצנטרליזציה האפריורי, שלפיו נקודות קוטביות - כמו נצחיות האל לעומת עולם הזמן הנברא של האל - יוצרות סינתזה זו עם זו בלי שאף אחת מהן תאבד את זהותה. המטה-היסטוריה נקשרה לצנטרליזציה של הממד הטרנסצנדנטי ושל ממד ההתגלות של יחסי האל-אדם עם הממד האנושי והתבוני. תהליך הצנטרליזציה התרחש בשעה שההיסטוריה סיפקה לתבונה את הזמן ואת האמצעים ללמוד מן הניסיון. ההיסטוריה עצמה טמנה בחובה רוח אלוהית בדמות אמת התגלותית, וגם שיקפה את נוכחותו הקוסמית של האל. ההיסטוריה הייתה גם חינוך (תורה שבעל פה), שההלכה הייתה חלק ממנו. ככל שהתקדמה ההיסטוריה כן

גברה נגישות התבונה להתגלות. ההיסטוריה נעה בהכרח אל הטוב, ולפיכך אמור ישראל לשאת את עיניו אל העתיד. לאחר שהגיע אינהורן מִפֶּשֶׁט לארצות הברית, למשל, הוא תיאר את חג ההודיה ואת יום העצמאות של ארצות הברית כמקורות אור לעם ישראל; ואילו את וושינגטון הבירה הוא תיאר כירושלים החדשה.

המטה־היסטוריה של אינהורן הושתתה אפוא על משולש יחסים שבראשו ההיסטוריה של הזמן והמרחב. במטה־היסטוריה זו יצר ישראל Lebensraum (מרחב מחיה) למעמד סיני אוניברסלי, להמרת הפגניות בהתגלות שהפכה לתבנית. בסופו של דבר יבואו ימות המשיח. כאשר ישראל ישלים את משימתו לא תהיה עוד חשיבות לצורותיו הסמליות או לבריתו הצרה עם אלוהים. זה יהיה הישג אנושי: "האצילות המשיחית האמתית טמונה באדם, הצומח מן האדמה אל השמים".

השואה

כמה שרידים של המטה־נרטיב שלאחר האמנציפציה ניכרו בעיצומה של הקטסטרופה. למשל, בארץ ישראל, בשנת 1940 (כפי שגילה לאחרונה אסף ידידיה), כתב אהרון קמינקא שיש להאשים את עם ישראל על שאין בו האמונה הנדרשת ליצור פרדיגמה מוסרית שבכוחה להשפיע על האנושות, כדי למנוע את התרחשות הקטסטרופה; ואילו לאו בק טען שהאמנציפציה של יהודי אירופה הוכתרה בהצלחה: ההיטמעות סתרה את הפרטיקולריזם, והיא הייתה חיונית למשימתו האוניברסלית של ישראל - קידום המונותיאזם האתי בעולם כולו. בק ראה בשואה צזורה (caesura) - הפסקה זמנית - בהתקדמות האנושות לעבר הגאולה המשיחית, שסופה של האנושות להתגבר עליה. לא הייתה זו אלא אפיזודה אחת מני רבות של סבל בלתי נמנע לנוכח החלטה לקיים את הצו האתי, החלטה שאפיינה את תולדות ישראל.

אלא שהמטה־נרטיב שאפיינ את התקופה שלאחר האמנציפציה נעצר כליל עם השואה. למעשה, הוגי השואה הדתיים הפנו עורף להשקפת העולם של האמנציפציה. הם דחו בעיקר את המציאות המהותית של הקדמה ההיסטורית ותחת זאת ראו בהיסטוריה רק בבואה של אמתות נעלות יותר. ההיסטוריה לא הביאה אלא ייאוש והיא נכבשה בידי עמלק (היטלר). בבוא הגאולה היא תיבלע בשלמותה בתהום הנשייה. הם דחקו לקרן זוית את מוטיב המשימה העולמית של ישראל, על ההנחה המובלעת בו בדבר קיומו של מוסר אוניברסלי, וסברו שהמוסר הוא נחלת ישראל לבדו. הם חרדו להישרדותו של עם ישראל אל מול עולם פגני ונוצרי עוין. הם גם סברו שהתבונה חסרת אוניזם; הקטסטרופה נתפסה כמשהו שמעבר לתבונה ומחוצה לה. למעשה, הם טענו שמחשבות תבוניות על אלוהים אינן אלא עלבון, וסברו שכל ניסיון להסביר את הטרגדיה באופן הגיוני סופו להטריף את הדעת. במקום לשקול את האפשרות להשתלב בתרבות האירופית, אירופה הפכה לממלכת ה"אחר"; היהדות זקוקה לארץ משלה. לבסוף, הוגי השואה סילקו את רעיון האידיאל המשיחי כתוצאה של מאמץ אנושי ותחת זאת דיברו על גאולה במונחים אפוקליפטיים, טרנס־אנושיים.

לפיכך, במקום להשתמש במושגים ברוח האמנציפציה - כגון תודעה, טבע לעומת רוח, איוון, אובייקטיבי-סובייקטיבי, אוטונומיה, תבונה לעומת התגלות - הוגי השואה דיברו על דעת תורה, תשובה, עמלק, מסירות נפש, ציון וחבלי משיח. את מקום האידיאלוגיות המופשטות והאובייקטיביות,

שנועדו להציב את היהדות בלב התרבות הנוצרית המערב-אירופית, תפסו המטה-נרטיבים של השואה. מטה-נרטיבים אלו מילאו תפקיד חיוני בחייהם של ההוגים עצמם ושל קהלם: הם הזינו את האמונה; הם סיפקו משענת פסיכולוגית-רוחנית בתוך הכאוס; הם השפיעו על ה-*raison d'être* של הקהילה; והם ביטאו את טבעו של יחס המחבר אל אלוהים. ועד כמה שהאמונה והחיים שזורים זה בזה, רעיונות אלה היו שאלה של חיים או מוות. להלן אביא מדברי נציגי הזרמים העיקריים: החסידות, המוסר, דעת התורה והלאומיות הדתית.

החדרת מטה-היסטוריה לתהליך פנימי

מקורות מתקופת המלחמה על החסידות הפולנית, שנכתבו בידי חסידי אלכסנדר, בובוב וגור, ובמיוחד בידי קלונימוס קלמן שפירא, מלמדים על גישה אופטימית בדבר התוצאה. החסידים סברו שהתהליך קשור ליכולתה של "הנקודה הפנימית" להשפיע על התנועה הדיאלקטית הרחבה מחושך לאור, הן במישור ההיסטורי של חטא ועונש הן ברמה הקוסמית של גלות וגאולה. לדוגמה, האדמו"ר מאלכסנדר, ירחמיאל ישראל יצחק דנציגר, תיאר יקום דתי הנע בתנועה מחויבת המציאות מן החושך אל אור הגאולה. תנועה זו - המעוגנת בתהליך קוסמי נעלה יותר, חוצה גבולות של זמן ומרחב - החדירה להיסטוריה את הנוכחות המאירה של אלוהים בסבל. מקור האור האובייקטיבי הצטרף אף הוא אל הניצוץ הפנימי של האדם, אותה נקודת קדושה הממוקדת באור האלוהי. נקודה פנימית זו כללה את חטאי ההיסטוריה שהקיפה אותה, ויכלה להשפיע על תנועת ההיחלצות של האור הנעלה מן החושך. זאת ועוד, נשמת האמונה ששמה את מבטחה במעבר זה, סייעה למעבר; הראייה האופטימית שכוונה אל הגאולה אפשרה לאמונת האדם לטפח את הגאולה.

המטה-נרטיב של תנועת המוסר התמקד בתשובה, שהיא תוכנו של החיבור בין ישראל לאלוהים. לדוגמה, הרב יחזקאל סרנא, ראש ישיבת חברון (לתשובה ולתקומה, ירושלים תש"ה-1944), סבר שהחורבן, התשובה והגאולה מתלכדים לנקודה אחת בעיני אלוהים. מנקודת מבטו של האדם מתחלקת נקודה זו לשלושה: החורבן מביא תשובה, והתשובה מביאה גאולה - או: הגאולה מעוררת עקבתא דמשיחא, ואלה מעוררים את התשובה. במונחי עידנים, חטאיהם של גולי בכל מנעו את בוא המיועד של המשיח, אך מלכתחילה הייתה הבטחה אלוהית לתשובה ולהתרחקות מעבודת אלילים, ופירוש הדבר - גאולה. החורבן שהמיטה השואה הפיג את המתח שבין אפשרות הגאולה שבתשובה לבין מימוש הגאולה, שיצא לדרך בעקבות החורבן הראשון; אפשרותה של אחרית הימים הייתה קיימת כאשר נחרב הבית. ההשתתפות האנושית בשילוש זה הייתה בלתי נמנעת מלמעלה, ונגזרה מרצון חופשי מלמטה. היהודי, שבעקבות הטרגדיה נקלע לייאוש עמוק, נזקק לעזרה משמים כדי לחזור בתשובה - ואלוהים פתח את לבבו כדי לאפשר לו תשובה.

מעבר למטה-היסטוריה: דעת תורה

מלכתחילה, אלה שהתבססו על דעת תורה דנו במונחים מטה-היסטוריים בשאלה כיצד ההתערבות האלוהית אילצה את ישראל לשוב אל התורה באמצעות מידה כנגד מידה. לדוגמה, הרב אלחנן וסרמן (שכתב במהלך מסעותיו בין בולטימור לברנוביץ' בשנים 1938-1940) דיבר בעקבות החפץ

חיים (הרב ישראל מאיר הכהן) על דעת תורה כיסוד העולם וכמהותו הפנימית של היהודי. כאשר היהודי דיבר, אמר וסרמן, הוא עשה זאת אך ורק מתוך התורה. היעדר התורה הותיר את העולם במצב של תוהו ובוהו. וסרמן גינה את כשל התורה בתקופתו, שלבש צורה של לאומיות (חילונית או דתית) - שהייתה למעשה הצהרת מלחמה על אלוהים - ואת הזלזול הנרחב בחכמי התורה. הוא זיהה כישלון זה עם עמלק פנימי - כלומר עם הפנמת הרוע והכאוס. עמלק פנימי זה יצר את ההתגלמות האובייקטיבית האנטיתית של עמלק - הרודף, שמציאותו היא השתקפות עמלק הפנימי, ואשר שימש כלי ביד אלוהים להשיב את עטרת התורה ליושנה. ככל שהמציאות הייתה בסופו של דבר המציאות של דעת תורה, וסרמן קיווה (עד יוני 1940) שהכאוס ייעלם והסדר הקוסמי יושב על כנו. אבל הוא נואש מאפשרות זו לנוכח היעדר האמונה באלוהים. הוא נע בין הסברים מטה היסטוריים לבין מציאת מפלט בדרמה האפוקליפטית של עקבתא דמשיחא וגאולה, ובסופו של דבר אחז בעמדה שדעת תורה אינה מעוצבת על ידי המטה היסטוריה - על ידי הדיאלקטיקה שבין עמלק הפנימי לעמלק החיצוני תחת האל - אלא על ידי הגאולה. היהודי יוכל רק להמתין עד יעבור זעם. לא נותר לו אלא לפנות לדעת תורה ולמצוא בה נחמה וחיוזוק עד שיסתיים עולם ההיסטוריה, ועמו התערבות האל בהיסטוריה, ותחל הגאולה.

מטה היסטוריה המסוקדת בארץ

החשיבה החסידית מיקדה אפוא את המטה היסטוריה בחוויה פנימית של שכונה אישית וקוסמית, והוגי תנועת המוסר עיגנו אותה ביחסי האהבה בין האל לאדם באמצעות התשובה. חסידי דעת תורה (השייכים לאגודת ישראל) עברו מנרטיב של סבל והתערבות אלוהית, שנגזר בתורה, אל האפוקליפסה. ואילו הלאומיות הדתית סיפקה נרטיב מטה היסטורי מפורש שעבר כחוט השני באירועים אמפיריים מהקטסטרופה אל הגאולה. לדוגמה, הרב יששכר טייכטל (אם הבנים שמחה, בודפשט 1942-1943) ראה במצוקה המתמשכת של ישראל בגלות תוצאה של המתח שבין התבוללות לסבל: כשישראל מתבוללת בתרבויות אחרות ומפנה עורף לשיבת ציון, או להפך - מפנה עורף לציון ואז מתבוללת בתרבויות אחרות, אלוהים מתערב וגורם סבל כדרך להפנות את העם לארצו. התגברות ההתבוללות בצירוף אובדן תודעת ציון פירושה התגברות הסבל. הסבל הקיצוני של ההווה היה שקול להפניית העורף הנרחבת לארץ ולתרבות.

ואולם, כעת היה עוד דבר, שונה לחלוטין. בשנת 1943 לא היו ליהודים ארצות שאליהן יכלו להימלט - ולהמשיך להתבולל ולהפנות עורף לציון. לא היה מפלט מהרדיפות אלא בארץ ישראל (לדעת טייכטל). השואה הייתה הצורה העליונה של התערבות אלוהית. זה היה ציווי קטגורי מטעם האל - עלייה או מוות. התגובה הייתה בהכרח עלייה לארץ ושיקומה. כלומר, הייתה כאן הקבלה של עליונים ותחתונים: אלוהים התערב בהיסטוריה כדי לאלץ את העם לעלות לארץ, ועם ישראל נדרש לעלות לארץ ולבנותה ובכך לקרב את הגאולה. חשוב לומר שמטה נרטיב זה שיקף ריאליזם שכלל גורמים היסטוריים טהורים: חסימת כל אפשרות למצוא מקלט אלא בארץ ישראל; הפעולות שעשו הציונים לחידוש הארץ בלי לדעת שקיים תפקיד נעלה יותר מפעילותם כאן ועכשיו. אך הדינמיקה המטה היסטורית של טייכטל נעטפה בשינוי גבוה יותר, קוסמי: "חסר והיעדר קדמו לקיום ולהוויה. הראשונים עמדו ביחס ישר לאחרונים".

מורשת

מורשת המטה-נרטיבים של עידן האמנציפציה המאוחר (שנמשך עד תקופתו של הרמן כהן) כללה עקרונות של אי-נמנעות, התקדמות בכוח אנושי אל עבר הגאולה, יהדות מאוחדת, דיאלקטיקה בין תבונה להתגלות ואוניברסליזם. לעומת זאת, מורשת המטה-נרטיבים של השואה כללה את העקרונות האלה: (א) סילוק ההיסטוריה האמפירית כסיבה או כמקור לעתיד היהודי; (ב) ביטול תפקידו של ישראל בהיסטוריה האוניברסלית, לרבות הפצת המוסר; (ג) תפיסת הרציונליות כלא רלוונטית להשרדותו של ישראל ולדרכו אל העתיד; (ד) זיהוי התרבות האירופית והנצרות לא כאמצעי או כמטרה לעתידה של היהדות אלא כ"אחר"; (ה) ביטול המאמץ האנושי כאמצעי העיקרי להבאת העידן המשיחי, והחלפתו בפנייה אל אלוהים. זוהי מורשת של דפוס חשיבה אפוקליפטי, של הדרה, וכן - וכאן אני מתייחס לתנועות הדתיות שהפנו עורף לשואה מבחינה תיאולוגית - של שכחה.

כמה רעיונות סקדיסים ליצירה מחדש של המטה-היסטוריה

- א. יש להביא בחשבון הן את מורשת ימי המלחמה של נרטיב האמנציפציה הן את מורשת החסידות, המוסר, דעת תורה והלאומיות הדתית; ולנוכח העובדה שהשואה הפכה לנושא בעל חשיבות מכרעת בזרמי היהדות השונים לאחר המלחמה, היעדר הדיון בה בכמה זרמים (בעיקר הרקונסטרוקציוניזם; מרדכי קפלן לא פרסם על כך דבר) ראוי, כשהוא לעצמו, לשמש רכיב ביצירה מחדש של המטה-היסטוריה.
- ב. בהתעלמותן של היהדות הרפורמית, היהדות הקונסרווטיבית והיהדות הרקונסטרוקציוניסטית מהמטה-היסטוריה במהלך המלחמה אפשר אולי לראות כלי המשרת, שלא מדעת, תהליך רחב יותר.
- ג. הדחיות ההדדיות המבוססות על מטה-היסטוריה (לאומיות דתית לעומת דעת תורה; אנטי-ציונות לעומת ציונות) עשויות להיות רכיב בתהליך הזה. אפשר שהן היו מקור הזנה זו לזו דווקא מתוך ההדרה ההדדית.
- ד. הגות האמנציפציה הייתה משיחית לחלוטין, אולם ירשי האמנציפציה (הרפורמים, הקונסרווטיבים והאורתודוקסים המודרניים) פרסו בינתיים מעטה של שתיקה מעל לרעיון המשיחי. מה שמונח ביסוד שינוי קיצוני זה עשוי לשמש נדבך חשוב למבנה חדש.
- ה. בעולם האורתודוקסי חלו שינויים מרחיקי לכת בשיח בין זמן המלחמה ובין הדיונים אחרי השואה, בהם השינויים האלה: (א) האפוקליפטיות של חב"ד בזמן המלחמה פינתה את מקומה לתפיסת הרבי מלובביץ' בדבר השכינה המעוגנת בהיסטוריה; (ב) הקורלציה של טייכטל בין עליונים לתחתונים הפכה להשקפה שלפיה ארץ ישראל הגיאוגרפית היא המצע הכמעט בלעדי למטה-היסטוריה; (ג) הדרמה הקוסמית של וסרמן הייתה לקריקטורה, והוא עצמו היה לסמל לאנטי-ציונות פוליטית. גם כאן, מה שמונח ביסוד השינויים האלה עשוי להכיל רכיבים חשובים למבנה חדש.

1. לבסוף, ייתכן שפועלות מערכות המספקות מבנים לשילוב התיאורים של האמנציפציה ושל עידן השואה. אני עצמי אינני משתמש במושג "מטה־היסטוריה" במובן שהשתמשו בו פרנץ רוזנצווייג או יצחק ברויאר. ואולם, ההפרדה והחיבור של רוזנצווייג בין המטה־היסטוריה של הנצח ביהדות ובין ההיסטוריה המתרחשת בזמן בנצרות; וההבחנה של ברויאר בין התחום המקודש an sich של המטה־היסטוריה (עם התורה) ובין ההיסטוריה החילונית של האמות תחת ריבונות אנושית - רעיונות אלו עשויים לספק מסגרות מועילות לדיון. וישנה גם האידיאולוגיה של ניצול השואה יהודה לייב גרשט, חסיד גור, שניסח את מהלכה של ההיסטוריה העולמית לקראת גאולה במונחי המוסר של הר סיני והציב זה לעומת זה את המוסר ההטרונומי המוחלט של הר סיני ואת המוסר האוטונומי שמקורו בקאנט, המשכו בניטשה וסופו בהיטלר.